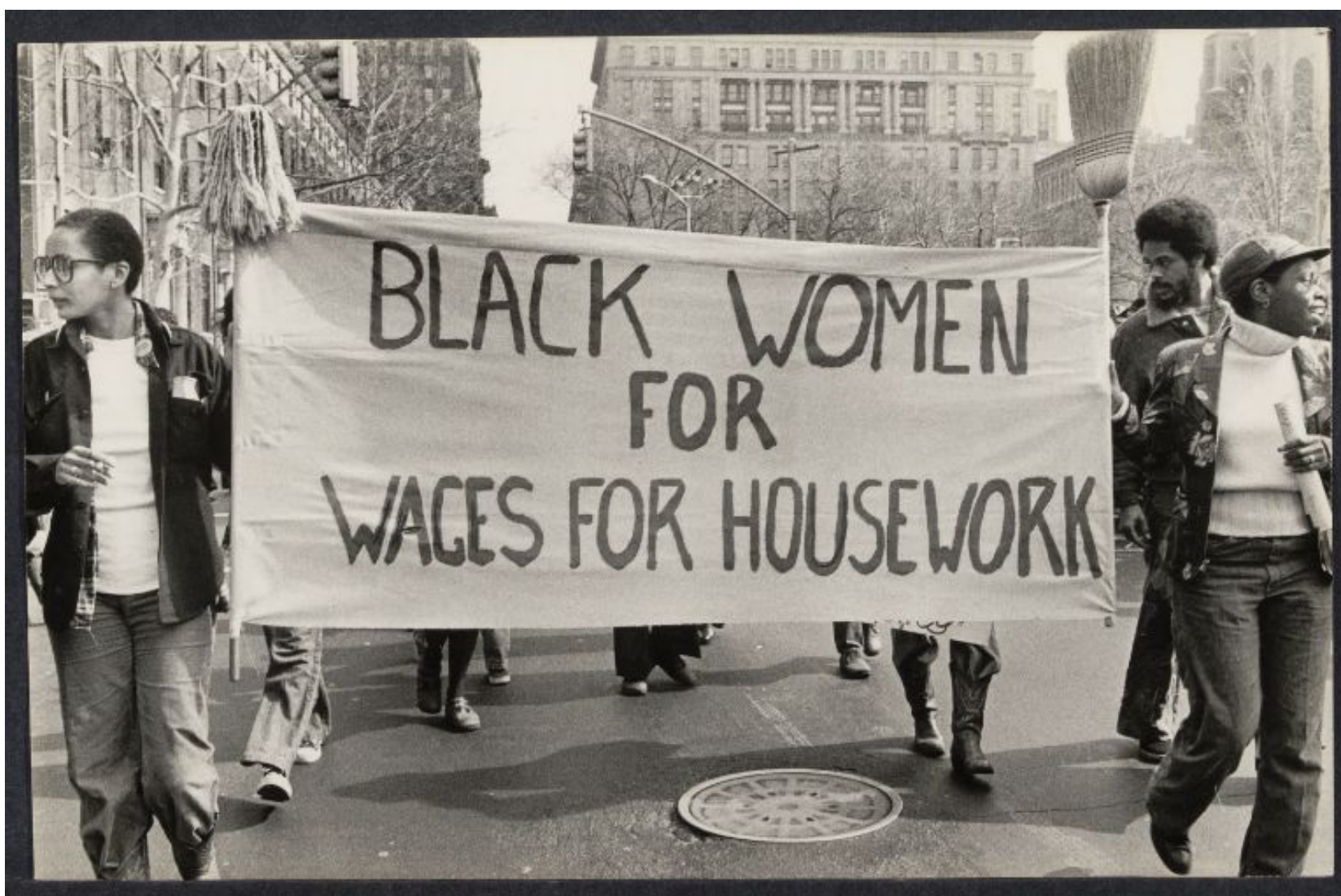

Потисничество и съпротива в полето на социалното възпроизводство: исторически траектории и настоящи измерения

От Живка Валявичарска и
Брайън Уайтнър*

Превод: Нега Генова

Harvard University, Schlesinger Library on the History of Women in America, PC321456

*Този текст е публикуван за първи път под псевдоним на английски език в сп. [Viewpoint](#).
Преводът на български език е направен с изричното съгласие на авторите и включва леки
авторски допълнения.

Идеята за социално възпроизводство най-често се асоциира с марксистката феминистка литература от 1970-те години. Значителна работа около тази концепция обаче може да бъде открита в един доста разнороден корпус от трудове, писани през 1960-те и 1970-те години. Освен в марксистко-феминистките разработки, социалното възпроизводство се превръща в централен фокус и за италианските автономисти, антисталинистките социалистически хуманисти в постсталинистка Източна Европа, „антихуманистките“ критици на ортодоксалния марксизъм като Луи Алтюсер и Мишел Фуко, в изследванията на робството, расата и ученията за градската среда, а така също и в постколониалния феминизъм и феминизма на „Третия Свят“.

В тези трудове, социалното възпроизводство е добило широк спектър от значения и бива използвано по много различни начини. За някои този термин означава материалните средства за съществуване и оцеляване – както непосредствени, така и инфраструктурни: от водата и храната до подслона и здравеопазването. Други използват понятието, за да подчертаят, че възпроизводството е особен вид труд, участващ във възстановяването и благосъстоянието на другите: като при домакинския, обгрижващия, емоционалния, афективния и сексуалния труд, които исторически са се падали предимно на жените. Съвременната литература се фокусира върху остоковяването на възпроизводителния труд, както и върху глобалните икономики и транснационалните вериги от домакински, обгрижващ и сексуален труд.

В тези и други текстове тялото се превръща във важен фокус: тялото като място на биологическо възпроизводство, регулация на сексуалността и възпроизводство на бинарното разделение на пола (*gender*). Възпроизвеждащото и възпроизводимо тяло е вид ресурс – ресурс за труда, но също така и за производството на още тела и животи, на още работници. То бива мобилизирано през проекти за контрол на населението или от медицински и административни регулационни

технологии в услуга на възпроизводството на хетеронормативността, расовия и класов контрол, както и в услуга на проекти за социална нормализация.

Някои политически организатори и теоретици пък приемат, че социалното възпроизводство означава обществените и социални институции, които възпроизвеждат социалните отношения в широк смисъл: държавата, училището, фабриката, семейството, болницата и здравните учреждения. Например борбите около достъпа до обществено висше образование в Щатите разкриват университетите като места, възпроизвеждащи класови и социални неравенства, като в същото време подчертават ролята и възможностите им в изграждането на социална мобилност. И още, трудове в сферата на критичните градски изследвания разглеждат градовете, градските среди и географиите на инфраструктурата като места за възпроизвеждане на работна сила и класови и расови неравенства.

С други думи, поредицата текстове върху социалното възпроизводство, които се появяват малко или много по същото време в края на 1960-те и началото на 1970-те години, не са непременно в диалог едни с други и не формират еднороден теоретичен или политически корпус. Те всички обаче стигат до понятието за социално възпроизводство в един конкретен момент от кризата на сталинисткия марксизъм, за да подложат на критика ортодоксалните марксистки анализи на труда и експлоатацията, и да направят видими терени на борба, останали извън ползрението в ортодоксалните концепции за борбата на работническата класа. Като че ли до известна степен този момент досега е останал неразпознат, а именно, че „възпроизводството“ е централно понятие на неортодоксалните и антисталинистки марксистски трудове от 1960-те и 1970-те години. Понятието играе видна роля в трудовете на антисталинистките марксистки хуманисти, особено в социалистическите страни: от изследвания върху неравенството на пола до образованието, свободното време,

социалистическото семейство, социалистическата личност и „социалистическия начин на живот“. Антисталинистките марксистки хуманисти от 1960-те години се обръщат към ранните, хуманистични трудове на Карл Маркс, потиснати от сталинисткия марксизъм, за да извлекат обратно активността на обикновените хора и да оставят зад себе си сталинистката рамка на модела „база-надстройка“.

Но критици на хуманисткия обрат като Луи Алтјусер също използват понятието за социално възпроизводство, за да критикуват ограниченията на сталинистките понятия за държавна власт и за да се обърнат към процесите на формиране на субекта в капиталистическите общества. Накратко, социалното възпроизводство се превръща както в елемент от феминистката критика на продуктивисткия марксизъм, така и в призма за развитие на нови критики и теории на държавната власт в контекста на либералните социални и социалистически държави.

Политическите употреби на понятието също не са изцяло последователни: по свой особен начин, всеки от тези трудове цели да направи видими начините, по които социалното възпроизводство се е превърнало в място на социален контрол и подчинение, основано на полов и расов принцип, на възпроизводство на хетеронормативни социални форми, и други. Някои от тези критики отварят нови полета за политическа съпротива срещу капитализма и държавата. Други виждат в социалното възпроизводство обещаващо място за възпроизводството на проекти за социално равенство и социална мобилност, които стават приоритет на държавата и разгръщат апаратите за възпроизводство като инструменти за регулация.

Какво можем да научим днес от теорията и политическия опит на 1970-те години? И обратното, как борбите ни срещу неолибералното реструктуриране на образователната и социална инфраструктура, срещу полицейската и затворническата държава, както и срещу расизма, ксенофобията,

евроцентризма, хетеросексизма и трансфобията – при капитализма, но и в антикапиталистически и антидържавнически форми на организация – ни помагат да развием една нова историческа перспектива върху 1970-те години? И, може би най-важното: как можем днес да мислим автономията и активистката борба в полето на социалното възпроизводство?

В това есе бихме искали да разгледаме спектъра от идеи и аргументи за социалното възпроизводство, започващи през 1960-те години, и да предложим един вид генеалогия на различните значения, политически употреби и критики на тази категория, докато същевременно подложим на тест възможностите и ограниченията на различните подходи към осмислянето на социалното възпроизводство в настоящето.

Като се обърнем отново към критиките на капитализма и държавата на Алтјусер и Фуко от гледна точка на възпроизводството, както и към критиките на западния марксистки и социалистически феминизъм, развит от чернокожите феминистки и жените от постколониалните страни, се надяваме да разширим наличните исторически наративи за социално възпроизводство.

Исторически генеалогии на дискурсите за социално възпроизводство

В ранната си работа от 1970-те години марксистките феминистки в Западна Европа и САЩ разпознават социалното възпроизводство като поле на продуктивно, съзидателно действие. За тях, патриархалните отношения и потисничеството на жените в дома се явяват предусловие за капиталистическата експлоатация. Това, което се разбира под труд в традиционните марксистки анализи – а именно наемния труд и индустриалното производство – е продукт на бялото и мъжко политическо въображение, неспособно да отчете работата, осъществявана за социално възпроизводство,

обикновено концентрирана в дома, в сферата на „личното“ и в други полета, които попадат извън производителните сфери*. „Традиционните“ марксистки разкази игнорират работата на домакиния труд, биологичното възпроизводство и възпроизводството на работна сила, и ограничават представата си за труд до фабриката. С други думи, критиката на отношението „капитал-труд“ изключва сферата на дома и домашното, където жените са отговорни за цялата работа на възпроизводство на работната сила чрез домакиния труд, както и за възпроизводството на работническата класа по-общо, чрез раждането и грижата за деца. Марксистките феминистки показват как тези отречени, невидими и непознати форми на работа са абсолютно необходими преди всичко за съществуването на самата форма на наемен труд и „сферата на производство“. По този начин те показват как женската работа в дома е централна за оцеляването и възпроизводството на работната сила и за капиталистическите отношения по-общо. И по-нататък: въпросът е за това какво се брои за „труд“ и „работа“ и кой е субектът, достоен за това, което те си представят като „свобода“ от необходимостта за този труд. Те се борят срещу социалната невидимост на възпроизводителния, афективния и обгрижващия труд и начините, по които те са преплетени с натурализирани представи за женските тела и техния афективен социален живот.

* Тук използваме понятието „марксистки-феминистки“, за да назовем една малко по-широка категория, отколкото течението, асоциирано с „Надници за домакиния труд“ (*Wages for Housework*), и включваме автори от 1970-те години, които се фокусират върху дома като място на продуктивно действие. Измежду тях обаче са налице значителни напрежения и различия, както и в случая на някои мислителки, определяни като социалистически феминистки, които поддържат дуален модел на женското потисничество. При него капитализмът и патриархата са паралелни структури, които си взаимодействат, за да произведат потисничеството на жените. Други, които се идентифицират с марксисткия феминизъм, макар и да не игнорират културните или други динамики на потисничеството, смятат, че капиталистическата социална формация е в основата на повечето от най-характерните черти на подчинението на жените.

Протест на движението „Надници за домакински труд“ през 1977 година. Schlesinger Library, Radcliffe Institute / Bettye Lan

Накратко, марксистко-феминистките употреби на социалното възпроизводство от 1970-те години се превръщат в полезна феминистка призма, през която да се покаже как патриархалната социална организация е структурен елемент на капиталистическата експлоатация и как историята на борбата на работническата класа (например във фабриките) на практика съпътства и възпроизвежда патриархалните отношения и социалните норми на пола в капиталистическия социален контекст. Всички тези моменти се превръщат в част от феминистката критика спрямо доминираната от мъже марксистка левица, а така също и във фокус на феминистката организация срещу експлоатацията и капитализма.

Този теоретичен корпус има обаче значителни ограничения. Въпреки че западните марксистки феминистки разказват убедително за това как женската сексуалност и традиционната семейна единица са се превърнали във функция на капиталистическите отношения, те есенциализират женските тела,

работят главно със статична представа за тялото, приемат за даденост бинарното разделение на пола, и до голяма степен приемат хетеросексуалните предпоставки както на работническото, така и на женското движение. Както наскоро писаха автори в материалистко-феминисткото списание *LIES*: „Ние намираме за непростим провала на марксистките феминистки от втората вълна да разгледат флуидността и множествеността на пола при капитализма, и да схванат формите на експлоатация и насилие, които са заложили под тези категории, както и политическите последици от тези факти“ (FLOC, 2015, с. 60).

Марксистките и социалистически феминистки като цяло не отчитат видовете технологии, участващи в производството на полово маркирани субекти, на сексуализирани тела и в регулацията на сексуалността, и как всички те могат да бъдат свързани с наемния труд, с логиката на капиталистическото натрупване и с режима на частната собственост. Част от тези проблеми всъщност са безспорно набелязани в работата на някои от тях, като например в есета и изследванията на Силвия Федеричи. Но по-късни трудове в сферата на социалните изследвания на пола и в куйър теорията използват алтернативен път – през Алтюсер и Фуко – за да разглеждат тези въпроси. Те се обръщат към начините, по които субектите биват правени и преправяни, към институциите, технологиите и материалните практики на регулация и надзор на сексуалността, тялото и бинарното разделение на пола. Много от по-късните трудове, повлияни от Фуко, обаче, губят от поглед въпроса за това как тялото се е превърнало в терен за възпроизводство на капиталистически отношения и класово неравенство, макар че тези връзки са агресирани отчасти в работата на Фуко.*

* Едва наскоро някои от тези връзки бяха изследвани например в работата на Дийн Спейг, Пол Пресуаго и Ерик Спенли: Spade, 2011; Stanley & Smith, 2011; Preciado, 2013. Също така считаме, че недовършената работа на Крис Чити (Chris Chitty) има значим принос в тази посока. За по-ранни важни намеси, вж.: Butler, 1998 (с отговор от Нанси Фрейзър в следващия брой на *New Left Review*); и класическия текст на Gayle Rubin, 1975.

И още: пишейки от позицията на САЩ и Западна Европа, марксистките и социалистически феминистки, занимаващи се с въпросите на възпроизводството и домакинския труд, в по-голямата си част не отчитат историческия и политически опит на цветнокожите жени, които организират борбите си около проблемите на социалното възпроизводство, и преди всичко около жилищните проблеми и социалните помощи*. Затова може би не е изненадващо, че чернокожите феминистки в Съединените Щати и Великобритания им отговарят критично. Прокарвайки генеалогии на социалното възпроизводство от гледната точка на историческия и социален опит на чернокожата жена – от робството до расистките политики на социалната държава – чернокожите феминистки показват как домашните ограничения на домакинята са проблем на белите жени от работническата и средната класа. Някои от тези идеи са формулирани за първи път в ранното есе на Клаудия Джоунс от 1949 година *To End the Neglect of the Problems of the Negro Woman*, където тя прокарва идеята за тройно потисничество на чернокожата жена от работническата класа. Тя показва, че при все, че е трябвало да работят наред с мъжете си, чернокожите жени никога не са били ограничавани единствено до ролята на „домакиня“ (Jones, 1949). Пишейки през 1970-те и ранните 1980-те години от противоположните страни на Атлантическия океан, Ангела Дейвис и Хейзъл Карби продължават тази мисловна линия. „През цялата история на страната [Съединените Щати],“ пише Ангела Дейвис отчасти в отговор на „Надници за домакински труд“, чернокожите жени се трудят наред с мъжете – първо под камшиците на надзирателите на плантации – и страдат от „жестоко сексуално равенство в работата“ (Davis, 1981, с.

* По-скорошни изследвания разкриват степеня и обхвата на организацията на чернокожите жени от 1940-те до 1980-те години от позицията на множество политически формации и пресичащи редица проблеми, много от които включват подслона, образованието и домакинския труд. От тях става ясно, че за чернокожите жени сферата на социалното възпроизводство дълго е била място на съпротива, общност и сила. Виж например: Nadasen, 2005; 2012; 2015; Williams, 2005; Gore, 2012; и Springer, 2005.

230). След робството, продължава Дейвис, чернокожите жени биват наети в огромни количества в редица индустрии – от тютюневата до захарната, от гърводелската до стоманодобивната. Въпреки че Дейвис не засяга достатъчно задоволително въпроса за труда на женския имигрантски труд в редица индустрии, който е съществен, тя показва как този на чернокожите жени е мобилизиран в сферата на възпроизводството, както и в занаятчийската индустрия и сферата на услугите, много преди дискурсът за „двойния товар“ да се появи в трудовете на белите феминистки. Като съпруги и майки, работнички и изхранващи семейството, представите за „жената“ при чернокожите общности често се въртят повече около идеите за сила, устойчивост и независимост, отколкото около женственост и подчиненост – нормите на бялата средна класа за жената. Но Карби също показва, че идеологиите около пола на чернокожата жена и конструкциите за нейната сексуалност не произлизат единствено от материалните условия на подчинение и това как се формира чернокожото семейство: „Начинът, по който полът на чернокожата жена е конструиран, е различен от конструкциите на бялата женственост, защото също така е подложен и на расизъм.“ (Carby, 1997, с. 46)

Освен това, и Дейвис, и Карби твърдят, че в исторически план домът е бил място на автономия и съпротива за чернокожите общности. Дейвис показва, че, парадоксално, домакинят труд – „този израз на социално обусловената малощност за жените“ – всъщност е бил „единственият смислен труд за поробената общност като цяло“ (Davis, 1998, с. 111-128). Женският авторитет в дома ги превръща в гръбнака на съпротивителните движения срещу робството, колониализма и расизма. Карби твърди, че „чернокожото семейство функционира като основен източник на съпротива срещу потисничеството“ и „място на политическа и културна съпротива срещу расизма“ (Carby, 1997, с. 46). Както ще покажем по-късно, жените-имигрантки по подобен начин оспорват критиките,

Ангела Дейвис в Москва през 1972 година.
Снимка: Юрий Иванов. Commons:RIA Novosti

отправени от белите жени, които разбират семейството като място на подчинение. Показвайки как държавата патологизира, а често и наказва семейни форми и форми на социален живот, неотговарящи на западните либерални модели, те се фокусират върху ролята на семейния живот в културните практики като форма на съпротива, включително и съпротива срещу държавата.

Трудът и телата на чернокожите жени обаче също така са централни за успешното функциониране на системата на робство като цяло, както и за расовото и класово господство по време на и след робството. Трудове от края на 1970-те, 1980-те и ранните 1990-те години, в частност на

Ангела Дейвис, Тони Каге Бам-

бара и Патриша Хил Колинс, изкарват наяве това как контролът върху биологическото възпроизводство на жените е бил мобилизиран в услуга на расистки проекти за контрол на населението и за унищожаването на чернокожите населения (както и на пуерторикански и бедни бели населения, както показва работата на Дейвис) (вж. Бамбара, 1970, с. 167-169; Дейвис, 1981, с. 202-221; Колинс, 1991). Награждайки върху тези по-ранни трудове, по-скорошни феминистки изследвания показват важността на физическия и възпроизводителен труд на жените-робини за материалната и идеологическа

формация на робската система на Новия Свят. Памела Бриджуотър твърди, че когато Атлантическата търговия с роби бива прекратена през 1808 година, Югът на САЩ е трябвало да „произведе“ свои собствени роби, така измествайки фокуса към практики и дискурси на „развъждането“ и наградите при раждане на деца*. Подобно, Уолтър Джонсън също подчертава осъзнаването на робовладелците, че тяхното собствено социално възпроизводство зависи от „биологическото възпроизводство на притежаваните от тях хора“ (Johnson, 2013, с. 193). Тези трудове проследяват и формите на съпротива и алтернативните форми на интимност, общност и колективно познание, създадени от чернокожите жени в условия на потисничество. По-нататъшна работа върху надзора на женските тела и възпроизводство разширява фокуса върху други расови, етнически и имигрантски групи, особено латино жените и жените от местното население на Америка**.

Марксистко-феминистките намеси от 1970-те и 1980-те години са приети със смесени чувства от жените имигрантки. От една страна, критиките на домакиния труд резонират у тях, тъй като те са масово извозвани към метрополиите, за да изпълняват домакински труд и социални грижи по домовете на бялата средна класа. Във Великобритания, Селма Джеймс формулира критическата рамка, развита в „Надници за домакински труд,“ с оглед на интересите на имигрантките: за тях става дума не само за необходимостта да бъде направен видим трудът им, но и скритата цена на това да изградиш наново своя живот и живота на обичаните от теб хора в материални, културни и исторически контексти, които не ти принадлежат, и след „изкореняването на всичко, което познаваш.“ Става дума за силата, нужна за „борбата да останеш“ някъде, където често не си добре дошъл, и

* Виж например: Schwartz, 2006; Bridgewater, 2014; Smithers, 2012 и Morgan, 2004. За по-всеобхватен подход към въпроса за расата и възпроизводството, виж вече станалата класическа книга на Robert, 1997.

** Някои от тези работи включват: Gutiérrez, 2004; Silliman, Fried & Ross, 2008; Nelson, 2003; INCITE!, 2006; Flavin, 2010; и Gurr, 2014.

за постоянството и устойчивостта да поддържа живот в непрекъсната несигурност и в страх от депортация (James, 1986, с. 174-89). За жени, идващи от колонизирани страни, при имиграцията става дума за „възвръщане на собственото им богатство, откраднато от домовете им и натрупано в индустриалните метрополиси“ (James, 1986, 175, и Mirza, 1997). Това е откраднатото богатство на техния труд и този на техните предци. Докато в Европа, както и в Съединените Щати се развиват географиите на новото глобално разделение на труда, феминистките се обръщат към разглеждането на остоковяването на домакиния труд и труда на социалните грижи в дома, както и към поставянето под въпрос на йерархиите и значенията на „работата“. Фокусирайки се върху глобалната реконфигурация на работната сила, те показват как остоковяването на домакиния труд, труда на грижата, афективния труд и този в сферата на услугите се вписва отново в обезстойностените обществени значения на тези дейности в йерархичните стойностни режими на труда. Последните мобилизират расови, полови и етнически различия, както и имигрантския статут, за да потиснат, дехуманизират и лишат от стойност чернокожите, цветнокожи и имигрантски тела и животи*.

„Не можем да говорим за отношението на жените към капитала където и да е било без по същото време да се изправим пред въпроса за опозицията между развитие и слабо развитие [*underdevelopment*]“, пише Джеймс. Нейната интелектуална и политическа работа обединяват пресечните точки на женските борби, имиграцията, борбите срещу расизма и освободителните движения на колонизирания свят, заигравайки се с изникващите дискурси около понятието за „развитие“**. Тези тенденции се превръщат в основата на международни организации като кампанията „Надници за домакиния труд“, кои-

* Част от обемистата литература с фокус върху домакиния труд и труда в сферата на услугите: Ehrenreich, 2001; Ehrenreich & Hochschild, 2000 и Parreñas, 2001.

** James, 2012, с. 104. Виж и работата ѝ с ООН: „The UN Decade for Women“.

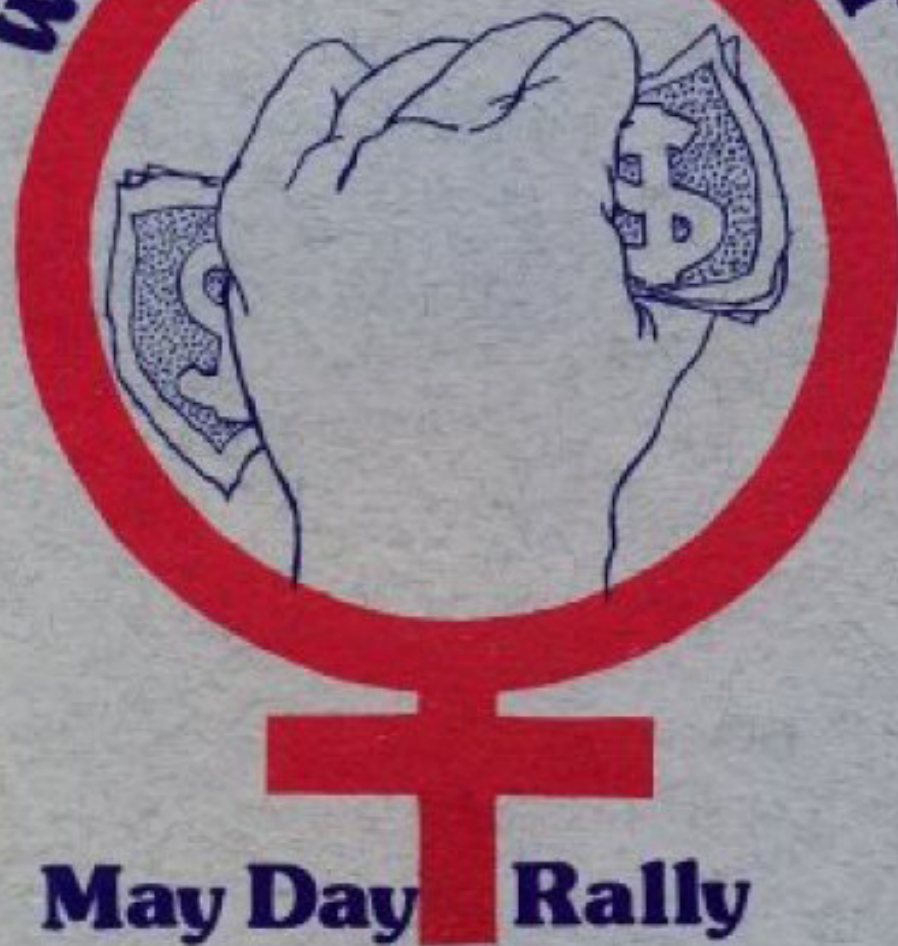
то приветстват жени от зашеметяващ обхват от културни, материални и икономически контексти: от Перу и Тринидад до Индия, Уганда, Филипините и Мексико, те отчитат споделения си политически опит и социални условия и създават форми на солидарност и заедност*.

Този стремителен интернационализъм обаче идва на голяма цена: призовавайки едно „международно сестринство“, Джеймс последователно универсализира потисничеството на жените, настоявайки, че независимо от културните и материални контексти, „константата е, че какъвто и да е стандартът, жените са по-бедният и социално слаб пол“ (James, 1985, с. 173). Тези форми на политическа организация и писане срещат силен отпор от феминистки от постколониалните страни. Наред с Хейзъл Карби и други, ключовата намеса на Чандра Талпаде Моханти от ранните 1980-те успява да разнищи техните евроцентристки, колониални и еволюционни предпоставки. Моханти показва, че западните марксистки феминистки са допринесли за изграждането на „Третия Свят“ като монолитен конструкт наред изключително разнородни културни и социо-исторически контексти и са постулирали една въображаема, еднородна представа за жената на „Третия Свят“ – концепция, която затвърждава колониалната хегемония. Патриархатът се превръща в универсална структура, която потиска всички жени по един и същи начин – едно „стабилно историческо нещо, което сякаш потиска почти всички, ако не и всички жени в тези страни“ (Моханти, 1984, с. 335). Така, приемайки, че условията на подчинение са едни и същи, те заличават техните исторически и културни контексти и конструират жените като хомогенна група на основата на споделено потисничество. Служейки си с расистки и коло-

* За разглеждане на този въпрос, виж Lopez в James, 2012. Откриваме, че този интернационализъм на развитието започва да преобладава във втората половина на 1970-те години в поредица международни конференции на жените в Мексико Сити (1975), Уелзли (1976), Копенхаген (1980) и още повече, бива приет радушно от Обединените Нации в различни проекти, свързани с жените и развитието в „Третия Свят“. За критичен отговор, виж Saadawi, Mernissi & Vajarathon, 1978.]

WAGES FOR HOUSEWORK

WOMEN SPEAK OUT

**May Day Rally
Toronto**

Плакат на движението „Надници за домакински труд“ по повод първомайски протест в Торонто.

ниални прегразсъдъци, те постулират един безсилен, зависим и необразован субект, продукт на „назадничава“ социо-икономически условия. В този смисъл, „възпроизводството“ и „неплатеният труд“ също се превръщат в универсализиращи рамки, тъй като и те заличават културно специфичните ценности и социални значения, които тези действия носят в незападни и некапиталистически контексти*. Също, както е станало вече печално известно, проектирайки върху западни контексти норми за действеност и еманципация, специфични за западните либерални капиталистически общества, те осъждат „традиционните“ полови и сексуални практики като „нецивилизовани“, назадничава, потиснически и патриархални. Парадоксално, твърди Карби, западните марксистки феминистки по този начин приемат капиталистическите отношения за гаранция на еманципацията и прогреса и косвено презръщат идеята за капиталистическото развитие като средство за реформи (Carby, 1997, с. 47-48).

Вместо да постулират „жените“ като кохерентна група, предшестваща формацията си, постколониалните феминистки настояват, че феминистките анализи трябва да изследват това как „жените“ и „мъжете“ възникват като субекти през културни практики във всеки конкретен контекст, а също и през културно специфичните логики, норми и форми на подчинение на пола, като така реконфигурират политическите и социални значения на „жени“, „мъже“ и техните социални действия (Mohanty, 1984, с. 344). Разкриването на тези логики би свидетелствало не само за историческите и културно специфични модалности на подчинението на основата на пола, заложили в контекстите на социално различие и социо-икономически условия. Тяхното разкриване също така би направило видими женската активност, сила и женските култури

* За някои ранни намеси, виж и Edholm, Harris, & Young, 1978; Rosaldo, 1980; Parmar & Amos, 1984; Bhanvani и Coulson, 1986. Виж и намесите в двете специални издания на *Feminist Review* (есен 1984 и лято 1986). За разглеждане историята на тези дебати, както и за някои по-нататъчни намеси, виж. Mirza, 1997; Mohanty, Russo & Torres, 1991; Alexander & Mohanty, 1997; Mohanty, 2002.

на съпротива – вместо само на позицията на жените като жертви. Поддържайки необходимостта от ситуирани познания, контекст и културно специфични анализи на половите отношения, както и от вниманието към културните значения на полово белязани социални практики, те предизвикват западните марксистки и социалистически феминистки да ситуират теоретизирането си. Последните трябва да осъзнаят, че понятията и критичните им методи са продукти на собствените им социо-културни контексти и географии.

В по-голямата си част, движенията около социалното възпроизводство в капиталистическия Запад се обръщат към социалната държава с искане тя да разреши структурните противоречия между сферите на производство и социално възпроизводство, поддържайки едно госта двусмислено отношение към държавата. Дори критикувайки дисциплиниращите и расуализиращи практики на държавата, движението за социални права продължава да отправя социалните си искания към държавата. Както очертава Премила Надасен в *Rethinking the Welfare Rights Movement*, това движение е организирано около принуждаването на държавата да отпусне адекватни помощи, докато същевременно се бори срещу „дехуманизиращите и основани на надзор компоненти от социалните помощи“ (Nadasen, 2012, с. 5)*.

Социално възпроизводство и държавата

Подобно, автономистките, които са поддръжнички на автономията от капитализма, автономията от мъжете и патриархата и, най-накрая, автономията от държавата, също имат противоречиво отношение към държавата:

* Докато „48% от хората на социални помощи през средата на 1960-те са чернокожи“, Надасен изчислява, че 85% от движенията за социални права са водени от чернокожи (с. 16).

Плакат от ок. 1983 година, изобразяващ женския труд като част от индустриалното производство. Източник: Reddit.

те се застъпват за женската икономическа независимост чрез искането за „женска социална надница“ и различни други искания към държавата, като например надницата за домакински труд. Различни „движения за социални права“ във Великобритания и Северна Америка, „Кампанията за семейни добавки“ (*Family Allowance Campaign*) във Великобритания, детските надбавки за самотни майки, както и други искания за пренасочване на пари от общия „семеен доход“ към специфичните нужди на жените – всичко това са начини да се придвижи напред женската борба за независимост и овластяване, борейки се „за запазването на парите в женски ръце, за тяхното увеличаване“ (James, 2012, с. 86). Относно социали-

зацията и колективизацията на домакинския труд и грижата за децата, Силвия Федеричи казва:

Едно е да изградим дневен център за грижи според нашите представи и да поискаме от държавата да плати за него. Съвсем друго нещо е да предадем децата си на Държавата и да попитаме Държавата да ги контролира не за пет, ами за петнайсет часа на ден. Едно е да организираме на комунално ниво начина, по който искаме да се храним.. и после да поискаме Държавата да плати за това, а обратното е да пожелаем държавата да организира яденето ни. В единия случай придобиваме обратно известен контрол върху живота си, а в другия увеличаваме контрола на Държавата върху нас. (Federici, 2012, с. 21)

И така, тъй като адресират исканията си предимно към правителството, автономистките са позиционирани по нееднозначен начин спрямо държавата, особено защото концентрирайки организационните си усилия около искания спрямо държавата, те неизбежно я преутвърждават. Въпреки това тези противоречия не представляват проблем за тях: държавата е огромен апарат за контрол и лишения, а тези искания целят отвоюването на част от ресурсите, които държавата изземва от работещите хора без да ги влага обратно в техните нужди. Селма Джеймс твърди, че въпросът е „не дали Държавата може да си позволи да даде [според исканията ни], ами дали ние можем да си позволим да продължаваме да отдаваме толкова много на държавата“ (James, 2012, с. 88). Но една радикална критика на държавата не е точно част от политическия им хоризонт.

В този смисъл, те имат, макар и вероятно неумишлено, някои сходства с постсталинистките социалистически хуманисти в източноевропейските контексти, които също нямат радикална критика на държавата, ами приемат нейните форми на социално преразпределение. Настоявайки, че обикновените човешки същества са създатели на собстве-

ните си съдби и собствената си среда, постсталинистките хуманисти съзират в институциите за възпроизводство на социални отношения най-общо места, където може да бъде постигната социална мобилност. Социалната мобилност, приета като мерна единица на свободата и социалното богатство, е предусловието за личната и социална реализация на постсталинистката социалистическа личност. „Всестранно развитата личност“ — това е концепция, специфична за времето на постсталинисткия хуманизъм в източноевропейските социалистически страни, която се основава на ранния Маркс и се съдържа в *Икономическо-философски ръкописи* от 1844 година*. Силна критика на държавата идва и от една друга, често пропускана, традиция в трудовете за социално възпроизводство. Това е работата на Алтјусер, който също пише за социалното възпроизводство през 1970-те години. Той развива тезите си като опонент на марксистките хуманисти и няма съществен допир с марксистко-феминистките теории за възпроизводство. Сред всички тези традиции, той изкарва наяве най-убедително структурната роля на държавата в капиталистическите отношения**. Макар че работата му не се занимава с учленяването на раса и пол в условията на капитализма, Алтјусер също като феминистките достига до проблема за социалното възпроизводство, поставяйки под въпрос традиционния продуктивистки и ортодоксален марксизъм. За него обаче социалното възпроизводство е една по-широка категория, която включва редица практики като например „възпроизводството на средствата за производство [и] също възпроизводството на работна сила – семейството, подслона, децата, училищното образование, здравето,

*В постсталинистка България, огромен принос в тази насока правят прогресивни социолози и социални теоретици като Петър-Емил Митев, Мария Динкова и Свобода Пътева. Те изследват проблемите на социалната мобилност, образованието, свободното време, социалните неравенства на пола, и социалната реализация на личността през призмата на хуманизма.

** Книгата на Алтјусер *On the Reproduction of Capitalism* е писана предимно между 1968-а и 1970-а година и в нея той развива критиката си спрямо отношението база-надстройка. Тя беше преведена на английски език едва през 2014 г.

проблемите на двойките, на младите хора и т.н.“ (Althusser, 2006, с. 44). Освен закона, съдилищата, полицията и затворите, той вижда и училището, църквата и семейството като част от множеството институции и всекидневни практики, включени във възпроизводството на социалните отношения. Сходно до италианските автономисти, за него фабриката е не просто място, където работниците произвеждат стоки и където трудът им е експлоатиран, но също е и пространство, участващо в дисциплинирането на телата, субективизирането на работническата класа, както и във възпроизводството на работническата класа като такава.

Една такава дефиниция на социалното възпроизводство може би изглежда твърде размита и обща, за да е от някаква полза, но онова, което я превръща в специфична и концептуално различна, е това, че под възпроизводство Алтјусер има предвид възпроизводството на капиталистическите отношения или „отношенията на експлоатация“ (Althusser, 2006, с. 99). Следователно в сферата на „социалното възпроизводство“ попадат онези практики, които възпроизвеждат отношения на неравенство и експлоатация; елементите, които правят възможни и легитимират отношенията на господство и гарантират продължителното им съществуване. В този смисъл, проектът на Алтјусер предлага още един амбициозен прочит на Маркс, внушавайки, че основната движеща логика на капитализма не е просто извличането на ресурси и работна сила от работниците. Наред с логиката на натрупване на принадена стойност, макар и не винаги в съгласие с нея, е и нуждата от възпроизводство на йерархиите и формите на потисничество, от които зависи капитализмът.

Освен това Алтјусер отчита ролята на държавата, разглеждана като възпроизводството на социални и класови подчинености. На него дължим една от най-интересните марксистки критики на държавната власт. Маркс оставя въпроса за държавната власт в относителна празнина, превръщайки въпроса „Какво представлява една марксистка критика на

държавата?“ В едно нерешено теоретично предизвикателство. В есето си от 1978-а година „Маркс на границите си“ Алтюсер пише, че в ортодоксалните марксистки разкази държавата директно „извират“ от начина на производство и се явява израз на икономическата и материална организация на труда и производството (Althusser, 2006, с. 97-99). Тази доста опростена перспектива е докарана до логичната си крайност в сталинистката доктрина за „база-надстройка“, която привижда в държавата производно на материално-икономическите отношения. Тя е вторична на така наречената „база“ или на организацията на икономическия живот. Обратно на това, Алтюсер дефинира държавата като това, което подсигура възпроизводството на отношенията на социално неравенство и експлоатация чрез континуума на юридически, административни, дискурсивни и насилствени или репресивни мерки. С други думи, държавата е необходимото условие за възпроизводството на капиталистическите отношения. Тя осигурява непокътността на материалните и нормативни предпоставки на капиталистическата експлоатация и възпроизводството им в ежедневието (Althusser, 2014, с. 53-93 и нататък; развито още в Althusser, 2006).

Работата на Фуко върху управляемостта и биополитическата регулация на „живота“ продължава този проект на Алтюсер. Неговите трудове, писани предимно в контекста на социалната държава, и най-вече по-късните му работи, евентуално създават опозиция между репресивните и продуктивни форми на власт: правото на суверена да убива срещу биополитическия подход на поддръжката на живот. (Foucault, 2004a; Foucault, 2004b). Алтюсер, напротив, никога не губи от поглед държавното насилие и логиката на държавната репресия, виждайки ги като непрекъснати с по-продуктивните „технологии“ на управление при капитализма. Това е принос, чието преразглеждане би било полезно в настоящия политически контекст.

Намеси в настоящия момент

Неслучайно се обърнахме към 1970-те години точно в този политически момент: подходът бе наложен от неотложността на борбите в контекста на неолиберализиращите се държави. Със същото историческо сравнение наум, Аманда Армстронг пише и от гледна точка на студентските борби срещу остеритетата и приватизирането на висшето образование в Съединените Щати, че „сега и тогава сякаш се отразяват едно в друго“ – както по отношение на структурните условия, така и на формите на съпротива (Armstrong, 2011). Тя показва как кризата на доходността в някои индустрии през 1970-те години създава огромни поредици от съкращения, които на свой ред предизвикват „вълни на политизация“ под формата на внезапни стачки, бунтове и организирано неподчинение (Armstrong, 2015, с. 130-135)*.

Бихме добавили, че двете ери са огледален образ една на друга и в негативен смисъл. Трудно извоюваните постижения на женските борби през 1970-те години, както в контекста на западните капиталистически държави, така и в социалистическите страни, понастоящем биват затривани, принуждавайки ни да се върнем – отново и твърде спешно – към въпроса за социалното възпроизводство. Действително в неолибералния контекст съществуващите инфраструктури на социално възпроизводство, които са наследство на социалната държава на капитализма и социализма, са се превърнали в инструменти на лишаване от средствата за оцеляване и за извличане на ресурси от вече маргинализирани общности, често чрез държавно-административни средства. Освен това тяхната функция е и изискването на сервилност и послушание към режимите на работа и дълг, а също и подsigуряване-

*Фокусирайки се върху самолетната индустрия, тя показва как кризата през 1970-те години също усилва сексизма и патриархалното подчинение на платени и неплатени жени-работнички. То води до организацията на жените както срещу мениджмънта, така и срещу доминираните от мъже и кооптираните от корпоративните администрации профсъюзи.

то на такива структурни условия, че засегнатите да нямат достъп до материално богатство и класова власт. Най-вече падащи върху плещите на цветнокожите общности, имигрантите и бедните, тези мерки възпроизвеждат структурните условия за поддържане на класата им чрез насилие и потисничество. Както сме показали **гугаге**, тези тенденции са особено успешни в постиндустриалните градски региони на Средния Запад, при спиранията на водата в Детройт и при затварянията на обществени училища и клиники за психично здраве в Чикаго. В контекста на постиндустриални урбанистични зони в щати като Илиноис, Индиана и Мичиган, инфраструктурите за достъп до социални услуги и за нуждите на социалното възпроизводство са превърнати в принудителни инструменти на лишаване и расиализация основно в градски части с цветнокожо население (вж. Cramer, 2015).

Днес въпросът за държавната репресия по отношение на социалното възпроизводство в разглежданите контексти изниква все по-наложително. Капиталистическата система и държава са струпали внушително количество политически инструменти, с които да предотвратят възникването на социални форми, алтернативни на наемния труд, пазарните отношения и режима на частната собственост. Някои от тях се практикуват като начин за оцеляване от тези, които се намират в периферията на системата и от малцинствени културни общности, други като част от политически визии за различно бъдеще. Армстронг, която пише за съвременния контекст в Съединените Щати, казва: „поддържайки режими на собственост, налагайки такси за основни потребности, разрушавайки скуотове и общностни лагери, полицейската сила, съдилищата и други държавни бюрокрации заграждат материалните условия за живот, правейки едва ли не невъзможно освобождаването на възпроизводството ни извън рамките на наемния труд“ (Armstrong, 2012). С други думи, държавата е криминализирала огромен диапазон от социални, материални и икономически форми на живот, участващи в промяната на

социалните и материални отношения отвъд капитализма и държавата. Тя потиска основни форми за оцеляване, на взаимопомощ и взаимогрижа, за да подсигури продължаващото господство на капиталистическите отношения. В много градове в Съединените Щати дейности като просенето, представленията по улиците и в метрото, раздаването на по-големи количества храна на обществени места, или ползването на градските терени като подслон, са криминализирани и се преследват от закона. По подобен начин, запрещавайки достъпа до здравни и полово-утвърдителни технологии и познания, държавата насилствено „затваря това, което трябва да е общо“ (нак там).

Тези условия ни карат спешно да се обърнем към въпроса за автономията, за колективното развитие на необходимите за ежедневно оцеляване способности и ресурси. Те призовават към нови автономни форми на колективно управление, мрежи на взаимна грижа, оцеляване, благосъстояние—особено в контекстите на западните капиталистически страни, където тези форми са унищожени, а познанията за тях са заличени. Те подканват хората да вземат обратно ресурсите и познанията, необходими за това да се грижат един за друг и за тяхното ежедневно оцеляване. Армстронг нарича тези форми „бунтарски форми на социално възпроизводство“ (нак там). С други думи, за разлика от 1970-те, когато борбите в полето на социалното възпроизводство исторически са били свеждани до държавата, днес, в условията на неолиберално държавно управление, се изправяме пред предизвикателството тези борби да се осмислят наново срещу или отвъд хоризонтите от времето на 1970-те. В процеса на изграждане на автономия на терена на социалното възпроизводство, тези борби могат смирено да научат от опита и колективното оцеляване на онези, които са постоянно недопускани до възпроизводителните инфраструктури на държавата заради различни юридически изключения. В Съединените Щати, едно

Организацията Food Not Bombs в Съединените Щати продължава да раздава топла храна на нуждаещите се в обществените пространства на градски среди с концентрирано бездомно население. В някои градове те работят в условия на тежка криминализация и законови мерки, които ограничават пагубно дейността им, и често попадат в затвора за работата си. Такава активистка група съществува и в България и раздава топла храна на нуждащи се всяка неделя в София. Източник: *Food Not Bombs/Flickr*.

огромно население от недокументирани или несигурно документирувани имигранти (както и граждани с присъди, често за незначително дребни нарушения) биват постоянно изключвани от достъпа до жилища, обществено здравеопазване, плащания при безработица, талони за храна и други социални ресурси, с които гражданите разполагат. Те са натрупали способностите, познанията и устойчивостта и силата да оцелеят в пространства на изключване, невидимост и крайна несигурност. В този смисъл в контекста на Северна Америка са изключително важни историите и културите на социалното възпроизводство на имигрантските общности, както и формите им на оцеляване в тежките социални, културни и законодателни условия.

И още, трансджендър хората и хората, чийто пол не отговаря на зададените норми, често попадат в омагьосаните кръгове на административните и юридически апарати и бинарните режими на обществените услуги и здравната система. Те са развили начини да навигират нуждите си в рамките на

тези институции, както и срещу тяхното насилие и тормоз. Техните конкретни условия са дали началото на движения за телесна автономност и хакерство на пола (*gender-hack movements*), които са посветени на отвоюването на нашите тела от административните и регулативни режими на медицинската система и държавата. Политическите връзки и възможностите за солидарност между тези позиции се очертават все по-ясно, а междувременно критиката на държавната власт и борбите за автономност не биха отишли далеч, ако не отчетат техните опити и проникновения.

Този тип политическа организация също изисква сериозен ангажимент към постколониалните критики на евроцентризма и на рамките, заложи от т. нар. „Първи Свят“. Това е не само защото цветнокожите и имигрантите, идващи в Западно-Европейските и Северно-Американски страни от незападни контексти се присъединяват към борбите там, само за да бъдат безмилостно асимилирани в техните режими на пол, раса, класа и социална разлика – процес, заличаващ социалното им различие и историите на потисничество и съпротива, налични в множеството светове, които носят в себе си и навизират. То е също защото борбите на Запад имат много какво да научат от местните и незападни култури на социален и колективен живот. Надяваме се, че мисленето на материалистическия феминизъм в тази посока отваря повече пътища пред настоящите движения за изграждането на активистка борба на терена на социалното възпроизводство.

Библиография

Маркс, К. (19786). Икономически ръкописи от 1857-1859 година. (Том 46, част 2) В: Маркс и Енгелс: Съчинения. София: Партиздат.

Потисничество и съпротива на терена на социалното възпроизводство ↗

Althusser, L. (2006). Marx in his Limits. In *Philosophy of the Encounter: Later Writings, 1978-1987*. London: Verso.

Althusser, L. (2014). *On the Reproduction of Capitalism: Ideology and Ideological State Apparatuses*. New York and London: Verso.

Armstrong, A. (2011). Insolvent Futures/Bonds of Struggle. *Reclamations Journal*, (special issue on debt), 4-6.

Armstrong, A. (2012). Debt and the Student Strike: Antagonisms in the Sphere of Social Reproduction, *Reclamations Journal*, 6.

Armstrong, A. (2015). Infrastructures of Injury. *Lies Journal*, 2, 130-135.

Bambara, T. C. (1970). The Pill: Genocide or Liberation. In *The Black Woman: An Anthology* (pp. 167-169). New American Library.

Bhanvani, K.-K., & Coulson, M. (1986). Transforming Socialist Feminism: The Challenge of Racism. *Feminist Review*, 23(Summer), 81-92.

Bridgewater, P. (2014). *Breeding a Nation: Reproductive Slavery, the Thirteenth Amendment, and the Pursuit of Freedom*. Brooklyn, NY: South End Press.

Butler, J. (1998). Merely Cultural. *New Left Review*, (1/227), 33-44. <https://doi.org/10.2307/466744>

Carby, H. (1997). White Woman Listen! In M. Heidi Safia (Ed.), *Black British Feminism: A Reader*. London and New York: Routledge.

Cramer, J. [B. Whitener and Z. Valiavicharska].

(2015, October 31). Race, Class, and Social Reproduction in the Urban Present: The Case of the Detroit Water and Sewage System. *Viewpoint Magazine*. Retrieved from <https://www.viewpointmag.com/2015/10/31/race-class-and-social-reproduction-in-the-urban-present-the-case-of-the-detroit-water-and-sewage-system/>

Davis, A. (1981). *Women, Race, and Class*. New York: Vintage Books.

Davis, A. (1998). Reflections on the Black Woman's Role in the Community of Slaves. In J. James (Ed.), *Angela Davis Reader* (pp. 111-128). Malden, MA and Oxford, U.K.: Blackwell Publishing.

Edholm, F., Harris, O., & Young, K. (1978). Conceptualizing Women. *Critique of Anthropology*, 3, 101-130.

Ehrenreich, B. (2001). Nickel and Dimed: *On (Not) Getting By in America*. New York: Henry Holt and Co.

Ehrenreich, B., & Hochschild, A. (Eds.). (2000). *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. London: Zed Books.

Enck-Wanzer, D. (Ed.). (2010). *Young Lords: A Reader*. New York: NYU Press.

Federici, S. (2012). Wages Against Housework. In *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. Oakland: PM Press.

Flavin, J. (2010). *Our Bodies, Our Crimes: The Policing of Women's Reproduction in America*. New York: NYU Press.

FLOC. (2015). To make many lines, to form many bonds// Thoughts on Autonomous Organizing. *Lies: A Journal of Materialist Feminism*, 2, 57-70.

Foucault, M. (2004a). *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France, 1977-78*. New York: Palgrave MacMillan.

Foucault, M. (2004b). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College de France, 1978-1979*.

- New York: Palgrave MacMillan.
- Gore, D. (2012). *Radicalism at the Crossroads: African American Women Activists in the Cold War* (reprint edition). New York: NYU Press.
- Gurr, B. (2014). *Reproductive Justice: The Politics of Health Care for Native American Women*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Gutiérrez, E. R. (2008). *Fertile Matters: the Politics of Mexican-origin Women's Reproduction*. Austin: University of Texas Press.
- Heidi Safia, M. (Ed.). (1997). *Black British Feminism*. New York and London: Routledge.
- Hill Collins, P. (1991). *Black Feminist Thought*. New York and London: Routledge.
- Hilliard, D. (Ed.). (2008). *The Black Panther Party: Service to the People Programs*. Albuquerque: University of New Mexico Press and Huey P. Newton Foundation.
- INCITE! (2006). *The Color of Violence: The Incite! Anthology*. Brooklyn, NY: South End Press.
- James, S. (2012). *Sex, Race, and Class – The Perspective on Winning: Selection of Writings, 1952–2011*. Oakland: PM Press.
- Johnson, W. (2013). *River of Dark Dreams: Slavery and Empire in the Cotton Kingdom*. Cambridge: Harvard University Press.
- Jones, C. (1949). *To End the Neglect of the Problems of the Negro Woman* (originally published in Political Affairs, June 1949). New York: National Women's Commission, C.P.U.S.A.
- López, N. (2012). A Winning Perspective. In *Sex, Race, and Class – The Perspective on Winning: Selection of Writings, 1952–2011* (pp. 4–12). Oakland: PM Press.
- Mohanty, C. T. (1984). Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Difference. *Boundary 2*, 12/13, 333–358.
- Mohanty, C. T. (2002). 'Under Western Eyes' Revisited: Feminist Solidarity through Anticapitalist Struggles. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 28(2), 499–535.
- Mohanty, C. T., & Alexander, M. J. (Eds.). (1997). Introduction. In *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures*. New York and London: Routledge.
- Mohanty, C. T., Russo, A., & Torres, L. (Eds.). (1991). *Third World Women and the Politics of Feminism*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Morgan, J. (2004). *Laboring Women: Reproduction and Gender in New World Slavery*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Nadasen, P. (2005). *Welfare Warriors: The Welfare Rights Movement in the United States*. New York and London: Routledge.
- Nadasen, P. (2012). *Rethinking the Welfare Rights Movement*. New York and London: Routledge.
- Nadasen, P. (2015). *Household Workers Unite! The Untold Story of African American Women Who Built a Movement*. Boston: Beacon Press.
- Nelson, A. (2011). *Body and Soul: The Black Panther Party and the Fight Against Medical Discrimination*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Nelson, J. (2003). *Women of Color and the Reproductive Rights Movement*. New York: NYU Press.
- Parmar, P., & Amos, V. (1984). Challenging Imperial Feminism. *Feminist Review*, 17(Autumn), 3–19.
- Parreñas, R. S. (2001). *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press.
- Preciado, [Paul] Beatriz. (2013). *Testo Junkie: Sex, Drugs, and Biopolitics in the Pharmacopornographic Era*. New York: The Feminist Press at the CUNY.
- Roberts, D. (1997). *Killing the Black Body:*

Race, Reproduction, and the Meaning of Liberty. New York: Vintage books.

Rosaldo, M. (1980). The Use and Abuse of Anthropology: Feminism and Cross-cultural Understanding. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 3(5), 389–417.

Rubin, G. (1975). The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex. In R. Reiter (Ed.), *Toward an Anthropology of Women* (pp. 157–210). New York: Monthly Review Press.

Saadawi, N., Mernissi, F., & Vajarathon, M. (1978). A Critical Look at the Wellesley Conference. *Quest: A Feminist Quarterly*, 4(2), 101–107.

Schwartz, M. J. (2006). *Birthing a Slave: Motherhood and Medicine in the Antebellum South*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Silliman, J., Gerber Fried, M., Ross, L., & Gutiérrez, E. R. (2004). *Undivided rights: Women of Color Organize for Reproductive Justice*. Brooklyn, NY: South End Press.

Smithers, G. D. (2012). *Slave Breeding: Sex, Violence, and Memory in African American History*. Gainesville: University Press of Florida.

Spade, D. (2011). *Normal Life: Administrative Violence, Critical Trans Politics, and the Limits of Law*. Brooklyn, NY: South End Press.

Springer, K. (2005). *Living for the Revolution: Black Feminist Organizations, 1968–1980*. Durham: Duke University Press.

Stanley, E. A., & Smith, N. (Eds.). (2011). *Captive Genders: Trans Embodiment and the Prison Industrial Complex*. Edinburgh, Oakland, and Baltimore: AK Press.

Williams, R. Y. (2005). *The Politics of Public Housing: Black Women's Struggles Against Urban Inequality*. Cambridge: Oxford University Press.

„Критика на икономическите категории“: Върху Марксова-та критика на политическата икономия ↗

Adorno, T. (1990). *Negative Dialectics*. London: Routledge.

Adorno, T. (1976). Introduction. In *The Positivist Dispute in German sociology* (pp.1–67). London: Heinemann Educational Books.

Bonefeld, W. (2014). *Critical Theory and the Critique of Political Economy: On Subversion and Negative Reason*. New York: Bloomsbury Academic

Bonefeld, W. (2016). Negative Dialectics and the Critique of Economic Objectivity. *History Of The Human Sciences*, 29(2), 60–76.

Callinicos, A. (1976). *Assault on Marx's Theory of Value*. Retrieved from <https://www.marxists.org/history/etol/writers/callinicos/1976/07/value.htm> (20.07.18)

Clarke, S. (1991). *Marx, Marginalism and Modern Sociology: from Adam Smith to Max Weber*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.

Dobb, M. (1940). *Political Economy and Capitalism*. London: George Routledge & Sons Ltd.

Godelier, M. (1967). *System, Structure and Contradiction in Capital*. Retrieved from <https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5371> (20.07.2018)

Heinrich, M. (2004). *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*. New York: Monthly Review Press.

Horkheimer, M. (2002). *Critical theory*. New York: Continuum Pub. Corp.

Marx, K. (1863). *Theories of Surplus Value*.